

УДК 94(477.42)«1941/1944»:930.25

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112062>

Стельникович Сергій,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка,
stel-s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID: [H-5420-2016](https://orcid.org/0000-0001-9121-8977)

Мякінченко Ірина,

доктор філософії
(спеціальність 032 Історія та археологія),
завідуюча відділенням бакалаврату,
Київський фаховий коледж туризму
та готельного господарства,
myakin-irina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4937-6418>

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКОГО РЕГІОНУ

Анотація

*Метою роботи є розгляд матеріалів Державного архіву Житомирської області як джерела вивчення нацистської окупації Житомирського регіону. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на основі загальнонаукових і спеціальних історичних методів з урахуванням базових принципів історичного пізнання. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що тут уперше комплексно охарактеризовано матеріали Державного архіву Житомирської області як джерело вивчення історії нацистської окупації Житомирського регіону. У результаті автори приходять до **висновків**, що відповідні матеріали Державного архіву Житомирської області можна поділити на «окупаційні» (трофейні) фонди; фонд організації та формувань радянського руху опору; фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків на території Житомирської області; архівні колекції; фонди, у яких історія нацистської окупації регіону представлена як додаткова;*

періодичні видання, брошури, листівки, фотоматеріали. Указані матеріали є основною джерельною базою для вивчення історії нацистської окупації Житомирської області.

Ключові слова: *Державний архів Житомирської області, Житомирська область, Друга світова війна, нацистська окупація, Голокост, релігійне становище, рух опору.*

Постановка проблеми. Державний архів Житомирської області – один із найбільших обласних архівів України. Тут зберігається великий джерельний ресурс з історії тоталітарних режимів у регіоні в ХХ ст., у тому числі з історії нацистської окупації Житомирщини у липні 1941 – березні 1944 рр.

Основа джерельного ресурсу із вивчення нацистської окупації Житомирського регіону представлена матеріалами Державного архіву Житомирської області. Загалом – це близько 420 фондів, які можна поділити на так звані «окупаційні» (трофейні) фонди; фонд організацій та формувань радянського руху опору; фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заповіданих ними збитків на території області у 1941–1944 рр.; архівні колекції; фонди, у яких історія нацистської окупації регіону представлена як додаткова. Окрема група тематичних джерел Державного архіву Житомирської області – періодичні видання, брошури, листівки та фотоматеріали. Мовна основа цих архівних матеріалів – німецька, українська, російська.

Історіографія. У радянський період більшість матеріалів Державного архіву Житомирської області, зокрема «окупаційні» фонди, мали гриф обмеження доступу «Для службового користування» і не аналізувалися як джерело вивчення історії нацистської окупації Житомирщини. Лише в часи незалежності України, у 2000-х роках, вийшли перші узагальнюючі довідкові видання, де в тому числі з'явилися реєстри уже розсекречених архівних фондів Державного архіву Житомирської області за 1941–1944 рр. (Архіви окупації: 1941–1944, 2006, с. 175–198; Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. Т. 2. Кн. 1, 2009, с. 299–308). У подальшому як українські дослідники – Володимир Гінда, Вікторія Жилюк, Іван Ковальчук (Гінда, 2007, с. 29–30; Жилюк, 2008, с. 25–28; Ковальчук, 2012, с. 27–28), – так і іноземні історики – Венді Лауер (Lower, 2005, р. 7–278) – характеризували джерельний потенціал лише

конкретних тематичних фондів Державного архіву Житомирської області у рамках вивчення тієї або іншої проблематики часів Другої світової війни. Більш широко під час дослідження нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону, (в Генеральному окрузі «Житомир»), характеризував фонди Державного архіву Житомирської області Сергій Стельникович (Стельникович, 2015, с. 51–57; Стельникович, 2016, с. 42–48). Відтак, комплексна характеристика матеріалів Державного архіву Житомирської області як джерела вивчення історії нацистської окупації Житомирського регіону ще не виступала предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є розгляд матеріалів Державного архіву Житомирської області як джерела вивчення нацистської окупації Житомирського регіону у 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Основне джерельне значення для вивчення нацистської окупації Житомирської області мають «окупаційні», або ж трофейні, фонди. Це фонди органів управління, організацій, установ, підприємств, формувань, які здійснювали режим окупації або діяли під контролем окупаційної влади (Архіви окупації: 1941–1944, 2006, с. 18). Група «окупаційних» фондів Державного архіву Житомирської області є найчисленнішою (загалом – 408 фондів). Вона репрезентує місцеві органи нацистської цивільної адміністрації (генеральний комісаріат, гебітскомісаріати, штадткомісаріат Житомира), українського допоміжного управління (обласне, районні, міські, сільські управління), організації, установи, підприємства (зокрема, сільськогосподарського та промислового спрямування), які реалізували режим окупації або діяли під контролем окупаційної влади, поліційні формування тощо.

Як приклад, зокрема, можна назвати такі «окупаційні» фонди: фонд Р-1151 («Житомирський генералкомісаріат»), фонд Р-1152 («Житомирський гебітскомісаріат»), фонд Р-1153 («Житомирське обласне управління»), фонд Р-1154 («Житомирська райуправа»), фонд Р-1162 («Звягельська міська управа»), фонд Р-1169 («Житомирська кримінальна поліція»), фонд Р-1175 («Троянівська районна управа»), фонд Р-1220 («Червоненський цукровий завод Житомирського цукрового тресту»), фонд Р-1388 («Центральне бюро реєстрації фольксдойче»), фонд Р-1536 («Поліція порядку

м. Житомира»)), фонд Р-2375 («Бердичівський гебітскомісаріат»), десятки фондів сільських управлінь і громадських господарств тощо.

Матеріали указаних фондів характеризують нацистську політику та її реалізацію у Житомирській області (як і у межах усього Генерального округу «Житомир»); господарське, повсякденне та культурно-духовне життя місцевого населення; діяльність руху опору тощо. При цьому, основний джерельний потенціал має фонд центрального органу нацистської цивільної адміністрації – Житомирського генерального комісаріату (Р-1151), який включає 720 справ. Серед ряду важливих документів «окупаційних» фондів – різного роду накази, розпорядження, листування генеральних комісарів Курта Клемма, Ернста Лейзера, інших нацистських адміністраторів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 442, арк. 57); довідкові і статистичні матеріали про Генеральний округ «Житомир» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 50, арк. 1–25) тощо. Увагу також привертає інформація про боротьбу нацистів з українським національним рухом (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 14, арк. 10–35; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 16, арк. 1–67); чисельний склад й місце дислокації 108-го, 109-го, 110-го українських, 11-го литовського і 25-го латвійського батальйонів штурманшафашту (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 383, арк. 2). Узагальнюючими тут є періодичні звіти генеральних комісарів, серед яких звіт Ернста Лейзера за березень – квітень 1943 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 45, арк. 1–18).

Серед інших, важливими видаються матеріали, які характеризують міжнаціональні процеси в період Другої світової війни. В архіві зберігаються матеріали німецького перепису населення Житомирської області від 1 жовтня 1941 р. Згідно з ним, у цей час в етнічній структурі населення регіону (загалом – 1 364 994 жителів) українці склали 87,4 %, поляки – 7,4 %, німці – 2,7 %, росіяни – 1,2 %, чехи – 0,4 %, інші національності – 0,9 % (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 3, арк. 14; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, арк. 49). Перепис також відобразив конфесійну структуру

жителів регіону: православних – 87,9 %, католиків – 8,2 %, лютеран – 2,4 %, інших релігійних конфесій – 1,5 % (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, арк. 1–3).

Нацистська політика Голокосту у регіоні практично призвела до ліквідації єврейської громади, яка до війни була однією із найбільших етнічних груп. Її навіть не включили як окрему національну групу до згаданого перепису населення. Однак, лише частково матеріали «окупаційних» фондів дозволяють вивчати нацистську політику знищення єврейського, як і ромського населення. Особливу увагу тут привертають поодинокі відомості про знищення ромів. Серед таких – інформація голови Троянівського районного управління про те, що у середині 1942 р. генеральний комісар («обласний комісар», – як зазначено у документі) Курт Клемм видав розпорядження щодо поведження з ромським населенням. Він наголошував, що з «циганами потрібно поводитися так, як і з євреями» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1175, оп. 1, спр. 1, арк. 89). Мова йшла про їх повне фізичне знищення. Для вивчення місцевого виміру Голокосту важливими є документи не лише трофейних фондів, а й інших тематичних груп.

Документи «окупаційних» фондів дозволяють досить детально охарактеризувати релігійне становище на території Житомирської області у другій половині 1941 – на початку 1944 рр. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, арк. 1–179). Тут активно проявилася нацистська політика, спрямована на створення міжнаціонального й міжконфесійного напруження. Зокрема, окупаційні органи сприяли протистоянню між найбільшими релігійними конфесіями – Автономною православною церквою та Українською автокефальною православною церквою. Це проявлялося у такий спосіб: постійний «перерозподіл» культових приміщень на користь тієї або іншої конфесії; ув'язнення керівника автокефальної церкви, виділення у північній частині Генерального округу «Житомир» самостійної Мозирської єпархії Автономної православної церкви тощо (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 45, арк. 7; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, арк. 31, 102). Однак, незважаючи на це, на Житомирщині були відсутні значні міжнаціональні та міжрелігійні суперечності.

Яскравим прикладом цього, зокрема, можуть бути факти досить численних шлюбів між представниками різних етнічних та релігійних груп (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1154, оп. 1, спр. 55, арк. 1–2; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1162, оп. 1, спр. 1, арк. 55–78).

Увагу також привертають накази генерального комісара Ернста Лейзера зі створення німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт. Безпосереднім ініціатором створення Гегевальду виступив райхсфюрер СС Генріх Гімmlер, який перебував поблизу Житомира у своїй ставці Гегевальд (вона і дала назву колонії). 16 листопада 1942 р. Ернст Лейзер видав наказ про створення між Житомиром та Бердичевом округу Гегевальд (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 16; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 42, арк. 31). Паралельно з цим восени 1942 р. між Коростенем та Черняховом почалося формування другого німецького поселення – Фьорстерштадт, яке офіційно було проголошено розпорядженням Ернста Лейзера 23 вересня 1943 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 148, арк. 18). Документи Державного архіву Житомирської області дозволяють визначити етапи переселень до Гегевальду й Фьорстерштадту, чисельність етнічних німців у колоніях та особливості їх матеріального забезпечення. Інші архівні матеріали стосуються облаштування життя місцевих етнічних німців поза межами колоній, а також німців з Райху, які працювали в цивільних окупаційних структурах.

Фонд організацій та формувань радянського руху опору Державного архіву Житомирської області – це фонд П-1376 («Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. на території Житомирської області»). Матеріали фонду дозволяють вивчати формування та основні напрямки діяльності радянських партизанських загонів і з'єднань, підпільних більшовицьких осередків. Окремі документи засвідчують і про досить широку присутність у регіоні українських національних формувань, з якими радянські партизани час від часу вступали у збройні сутички. Водночас масштаби діяльності радянського руху опору, а іноді і фактичне існування деяких підпільних більшовицьких осередків можна поставити під сумнів. Такі висновки можна

зробити на основі наявних у фонді П-1376 звітів «керівників» окремих партизанських формувань і більшовицьких осередків. Керівник Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса Степан Маликов з цього приводу записав: «<...> мені здається, що дуже багато не стільки справжніх підпільників, які проводили боротьбу проти німецьких окупантів, скільки людей, які збирають матеріали якоїсь видуманої діяльності» (Державний архів Житомирської області, ф. П-1376, оп. 1, спр. 13, арк. 97).

Фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків на території області у 1941–1944 рр. представлений фондом Р-2636. Його повна назва – «Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни». Комісія була створена 25 січня 1944 р. з метою виявлення збитків, завданих у результаті нацистської окупації майну, та злочинних дій проти населення. Підсумок роботи Комісії представлений у «Доповіді про результати роботи Житомирської Обласної Комісії з обліку збитків і розслідування злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками на території Житомирської області УРСР» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 1–15). У той же час цінними є і первинні матеріали роботи Комісії, зокрема щодо вивчення проявів окупаційної політики, конкретизації кількості жертв серед цивільного населення, військовополонених, чисельності відправлених на примусові роботи до Німеччини. У ряді випадків матеріали фонду Р-2636 дозволяють персоніфікувати жертви нацистського терору та локалізувати місця їх страт і поховань.

Загалом, аналізуючи первинні та підсумкові матеріали Комісії, можна стверджувати, що у роки нацистської окупації на території Житомирської області було фізично знищено не менше 250 тис. осіб, серед яких близько 171 тис. цивільних та майже 79 тис. військовополонених (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 10, 53–54, 56; Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 4, арк. 13, 19–20, 50). Основний відсоток знищеного цивільного населення склали євреї, однак визначити їх точну чисельність, спираючись лише на радянські документи, досить складно, адже тут усі цивільні часто

означувалися єдиним поняттям «мирне населення», безвідносно до національної приналежності. Окрім євреїв, під нацистську політику знищення потрапили роми, партійно-радянські активісти, українські націоналісти, частина українського цивільного населення. Також за даними Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків із регіону на роботи до Німеччини було депортовано близько 76 тис. осіб (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 10, 53–54, 56). Із них станом на 1 квітня 1946 р. повернулося трохи більше 50 тис. осіб (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 6, арк. 1).

Колосальних руйнувань в період Другої світової війни зазнали міста і села регіону. Передусім це відбувалося у ході бойових дій на початку, і, особливо, на завершальному етапі війни, коли населені пункти перебували під перехресним артилерійським вогнем Вермахту та Червоної армії. У той же час для ліквідації соціальної бази партизанського руху нацисти частково або повністю знищували окремі села, іноді разом з їх жителями. Загалом в області упродовж липня 1941 – березня 1944 рр. було зруйновано 57,2 % житлової площі міст; повністю або частково знищено 175 сіл і містечок (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 15; Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 4, арк. 18).

Архівні колекції Державного архіву Житомирської області з історії нацистської окупації представлені фондом Р-4931 («Колекція листів радянських громадян з німецько-фашистської неволі»). Це – листи «остарбайтерів» з Житомирської області, надіслані ними з Райху своїм рідним та близьким. У своїй основі ці листи малоінформативні, адже піддавалися німецькій цензурі. Небажані відгуки про перебування в Німеччині, як правило, замальовувалися чорною фарбою, що призводило до нечитабельності. Однак німецька цензура не завжди справлялася з великим потоком кореспонденції і листи українських працівників іноді доходили до адресатів без втручання у їх зміст (Державний архів Житомирської області, ф. Р-4931, оп. 1, спр. 1, 157 арк. 42).

Значний джерелознавчий потенціал мають фонди Державного архіву Житомирської області, у яких історія нацистської окупації Житомирщини представлена як додаткова. Це – матеріали

радянських органів влади, установ та організацій, фонд спогадів, справ на репресованих осіб, картографічні матеріали.

Так, до фонду П-76 («Житомирський обком Комуністичної партії України») частково включені відомості про прояви нацистської окупаційної політики в регіоні, як-от: відправка населення на примусові роботи до Німеччини, інші злочини тощо. Фонд Р-426 («Житомирський обласний державний архів») містить інформацію про становище архіву Житомирської області у роки нацистської окупації; фонд Р-3948 («Житомирський обласний відділ у справах будівництва та архітектури») включає матеріали про руйнування об'єктів будівництва та архітектури області у 1941–1944 рр. Одна зі справ фонду Р-426 про становище архіву в роки Другої світової війни підтверджує, що нацисти особливу увагу в регіоні надавали пошуку етнічних німців. Тут зазначено, що для виявлення фольксдойче «матеріали німців-колоністів були передані директором архіву до генерального комісаріату» (Державний архів Житомирської області ф. Р-426, оп. 9, спр. 3, арк. 10). У фонді Р-3948, наприклад, відповідно до повідомлення обласного відділу у справах будівництва та архітектури, поряд з інформацією про руйнування окремих об'єктів будівництва та архітектури наявні відомості про демонтаж у Житомирі пам'ятників більшовицьким лідерам, серед яких Володимиру Леніну та Миколі Щорсу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-3948, оп. 1, спр. 2, арк. 10). Додатково у фонді П-2668 («Фонд спогадів») представлені спогади та звіти партійно-радянських активістів, членів комуністичного руху опору, які стосуються діяльності більшовицького руху, а також примірники окремих радянських газет воєнного періоду. Цінними видаються спогади в'язня німецького табору для радянських військовополонених шталаг-358 (розміщувався на околиці Житомира) Леоніда Пузенка. Він згадує про перебування в таборі упродовж січня 1942 – травня 1943 рр., роботу медичної частини, особливості утримання полонених, способи приховування червоноармійцями-євреями свого національного походження тощо (Державний архів Житомирської області, ф. П-2668, оп. 4, спр. 82, арк. 1–17).

Особливе значення серед архівних фондів, у яких історія нацистської окупації представлена як додаткова, має фонд Р-5013 («Архівно-слідчі справи на громадян, репресованих радянською

владою, які реабілітовані у встановленому порядку»). Він включає матеріали архівно-слідчих справ заарештованих радянськими органами осіб, які у подальшому були реабілітовані. Серед значного масиву архівно-слідчих справ тут наявні справи на заарештованих у повоєнний час місцевих колаборантів, працівників окупаційних установ та організацій, членів українського руху опору тощо. Свідчення тих або інших осіб дозволяють конкретизувати прояви нацистського окупаційного режиму в регіоні, акцентувати увагу на повсякденному житті та стратегіях виживання особистості в умовах окупаційної дійсності. Тут же містяться архівно-слідчі справи на репресованих у повоєнний час радянською владою місцевих німців. З одного боку, ці матеріали дозволяють відтворити життя місцевих німців в роки нацистської окупації, особливості їх включення в систему нацистських порядків. З іншого боку, матеріали фонду Р-5013 дають можливість розглянути долю місцевих німців у повоєнний час, адже практично усі вони були репресовані радянськими органами. Стосувалося це як тих, хто напряду співпрацював з нацистською адміністрацією, так і тих, хто не мав прямого відношення до колаборації. Долю німців Житомирської області після завершення війни можна простежити на прикладі долі Емілії Борман. Уродженка та жителька Житомира, вона як етнічна німкеня 21 лютого 1944 р. була заарештована органами НКВС за звинуваченням у тому «що була зареєстрована як фольксдойче». Емілія Борман була засуджена до 5 років заслання в Сузунський район Новосибірської області Росії. Усе майно затриманої було конфісковано. Емілія Борман була реабілітована (посмертно) 15 листопада 1989 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23126, арк. 28–31, 40).

До указаной групи фондів Державного архіву Житомирської області можна віднести фонд Ф-752 («Колекція картографічних матеріалів»). Тут міститься карта німецького поселення Гегевальд від 1 травня 1943 р. Її підготував керівник округу, оберфюрер СС Отто Юнгкунц (Державний архів Житомирської області, ф. Ф-752, оп. 1, спр. 78, арк. 1). Карта доповнює попередні матеріали Державного архіву Житомирської області з організації поселення Гегевальд, зокрема конкретизує інформацію по чисельності населених пунктів (загалом – 31 населений пункт станом на 1

травня 1943 р.), їх географії, площі та кількості фольксдойче. Вона також містить відомості про перейменування українських населених пунктів, які були включені до Гегевальду, на нові німецькі топоніми.

У роки Другої світової війни на території Житомирської області була створена мережа періодичних газетних видань. Для нацистської адміністрації вона виступала важливим пропагандистсько-інформаційним засобом впливу на місцеве населення. Серед таких україномовних видань, які на сьогодні зберігаються у газетному фонді Державного архіву Житомирської області: «Голос Волині» (Житомир), «Коростишівські вісті» («Коростишів»), «Нова доба» (Бердичів), «Олевські вісті» (Олевськ) та інші. Передусім газетні матеріали мають важливе значення для вивчення нацистської пропаганди. Адже не менше 75 % площі цих газет переважно формувалися на основі пропагандистських матеріалів німецького інформаційного агентства, деяких німецькомовних видань, німецьких радіоповідомлень та матеріалів цивільної окупаційної адміністрації (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 176, арк. 57зв.). Водночас газети разом з пропагандистським навантаженням, мали завдання доносити до місцевого населення розпорядження окупаційної влади. Газетні видання деякою мірою дозволяють вивчити особливості повсякденного й культурного життя місцевого населення в період нацистської окупації, адже до 25 % матеріалів газет, після проходження цензури, могли відводитися місцевій та загальноукраїнській проблематиці (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 176, арк. 57зв.).

У Державному архіві Житомирської області виявлено кілька брошур, виданих у регіоні в період нацистської окупації: «Україна в Європі», Житомир, 1942 (Державний архів Житомирської області, листівки, № 400–№ 600, арк. 46–55); «Європейська місія німецького народу», Бердичів, 1942 (Державний архів Житомирської області, листівки, № 60, арк. 449–466). Це – україномовні пропагандистські матеріали авторства місцевих колаборантів, спрямовані на виправдання та підтримку нацистської окупаційної політики. Вони дають можливість конкретизувати прояви нацистської пропаганди в регіоні. Подібним чином також необхідно сприймати і листівки, які поширювалися в регіоні у

другій половині 1941 – на початку 1944 рр. Серед фондів Державного архіву Житомирської області – також фототека, яка містить фотографії, що наочно ілюструють наслідки нацистської окупації регіону. В основному це фото, які були створені після завершення війни й відображають руйнування об'єктів житлового фонду та інфраструктури Житомирщини.

Уже в перші повоєнні роки частина архівних фондів, які стосувалися нацистської окупації, передусім так звані «окупаційні», або трофейні фонди, газети тощо були засекречені і недоступні для широкого кола дослідників. Адже багато архівних документів дисонувало з офіційною радянською історіографічною й ідеологічною концепцією «Великої Вітчизняної війни». Доступ до таких документів мали лише «правильні» дослідники, які обслуговували відповідну історичну ідеологічну концепцію.

Поступове розсекречення архівних документів розпочалося з лібералізацією суспільно-політичного життя на зламі 1980-х – 1990-х років та з проголошенням державної незалежності України. Важливим тут стало прийняття 17 квітня 1991 р. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Закон зі змінами (у тому числі назви) та доповненнями чинний і нині (Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», 1991). Однак під розсекречення напряму не потрапили трофейні документи Державного архіву Житомирської області, вони мали гриф обмеження доступу «Для службового користування». Незважаючи на це, уже з початку 1990-х рр. документи частково видавалися тому невеликому колу дослідників, які займалися вивченням історії нацистської окупації. Із часом, в архіві було створено спеціальну комісію з розсекречення архівних документів, яка також рекомендувала зняти гриф обмеження доступу «Для службового користування» з «окупаційних» фондів. 12 грудня 2012 р. в Державному архіві Житомирської області відбулося останнє засідання Комісії «з проведення робіт щодо розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». На засіданні було розглянуто решту не розсекречених до того «окупаційних» фондів, з яких було знято гриф обмеження доступу «Для службового користування». Також

на засіданні Комісії було підбито підсумки її багаторічної роботи та констатовано, що документи періоду нацистської окупації пройшли експертизу цінності, з них знято усі обмеження та передано на загальне користування (12 грудня 2012 року в Держархіві області відбулося останнє засідання комісії щодо розсекречення архівних документів, 2012).

Остаточне розсекречення архівних матеріалів, які у тому числі стосуються нацистської окупації, відбулося після прийняття 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», 2015). Закон дав можливість розсекретити архівно-слідчі справи на репресованих осіб фонду Р-5013 Державного архіву Житомирської області. Матеріали фонду тепер не належать до інформації з обмеженим доступом.

Висновки. Охарактеризовані матеріали Державного архіву Житомирської області можна поділити на «окупаційні» (трофейні) фонди; фонд організацій та формувань радянського руху опору; фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків на території Житомирської області у 1941–1944 рр.; архівні колекції; фонди, у яких історія нацистської окупації регіону представлена як додаткова; періодичні видання, брошури, листівки, фотоматеріали. Указані матеріали є основною джерельною базою для вивчення історії Житомирщини в роки Другої світової війни. Окрім іншого, вони дозволяють комплексно досліджувати діяльність нацистської цивільної та місцевої допоміжної адміністрацій, карально-репресивної системи; знищення окупантами місцевого, зокрема єврейського й ромського населення, військовополонених; нацистську колонізацію та господарсько-колоніальну політику в регіоні; повсякденне життя місцевого населення; рух опору; пропагандистські процеси й релігійне становище на території Житомирської області у другій половині 1941 – на початку 1944 рр. тощо.

Інтерес до вивчення матеріалів Державного архіву Житомирської області з історії нацистської окупації постійно зростає. У фокусі наукових досліджень вчених – регіональні прояви та особливості окупаційного режиму, Голокост, взаємодія регіонального й центрального окупаційних адміністративних апаратів у реалізації нацистської політики та інше. Відзначимо, що на сьогодні постає необхідність публікації тематичного збірника оригінальних архівних документів для ознайомлення з ним широкого дослідницького загалу, усіх зацікавлених осіб. Тим більше, що пандемія COVID-19 та російська агресія проти України значно обмежили дослідницькі практики з реальним відвідуванням архівних установ в Україні, зокрема й Державного архіву Житомирської області.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Архіви окупації: 1941–1944. (2006). / Упоряд. Н. Маковська. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 872 с.

Гінда, В. В. (2007). Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси. 223 с.

Державний архів Житомирської області, листівки, № 60, 502 арк.

Державний архів Житомирської області, листівки, № 400–№ 600, 369 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.П-1376, оп.1, пр.13, 124 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.П-2668, оп. 4, спр.82, 17 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-426, оп. 9, спр. 3, 20 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.14, 49 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.16, 67 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.32, 57 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.42, 113 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр. 45, 18 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр. 50, 25 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, 179 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.148, 46 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.176,88 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.383,16 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.442,70 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1153, оп.1, спр. 3, 15 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1153, оп.1, спр. 7, 68 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1154, оп.1, спр.55, 2 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1162, оп.1, спр.1, 82 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1175, оп.1, спр.1,228 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-2636, оп.1, спр. 2, 78 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-2636, оп.1, спр. 4, 73 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-2636, оп.1, спр. 6, 97 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-3948, оп.1, спр. 2, 67 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-4931, оп.1, спр.1,157 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23126,

40 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Ф-752, оп.1, спр. 78, 1 арк.

Жилюк, В. М. (2008). Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Рівне: Волинські обереги. 308 с.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015). *Урядовий портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 18.04.2021).

Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (1991). *Урядовий портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення 25.10.2023).

Ковальчук, І. В. (2012). Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Гютюнкник») у 1941–1943 рр. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 286 с.

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. Т. 2. Кн. 1. (2009) / Упоряд. С. Зворський, Н. Христова. Київ. 536 с.

Стельникович, С. В. (2015). Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок. 592 с.

Стельникович, С. В. (2016). Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). Дис. ... д-ра історичних наук: 07.00.01. Київ. 522 с.

12 грудня 2012 року в Держархіві області відбулося останнє

засідання комісії щодо розсекречення архівних документів (2012).
Державний архів Житомирської області. URL:
<http://archive.zt.gov.ua/2016/03/29/12-грудня-2012-року-в-держархіві-області-від/> (дата звернення: 15.01.2020).

Lower, W. (2005). *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 307 p.

References

Arkhyvy okupatsii: 1941–1944. (2006). / Uporiad. N. Makovska. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 872 s. [In Ukrainian]. [In Ukrainian].

Hinda, V. V. (2007). *Osvita v roky nimetskoï okupatsii u heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941–1944 rr.)*. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Cherkasy. 223 s.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, lystivky, № 60, 502 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, lystivky, № 400–№ 600, 369 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-1376, op. 1, spr. 13, 124 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-2668, op. 4, spr. 82, 17 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-426, op. 9, spr. 3, 20 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 14, 49 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 16, 67 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 32, 57 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 42, 113 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 45, 18 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 50, 25 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 147, 179 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 148, 46 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 176, 88 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 383, 16 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 442, 70 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1153, op. 1, spr. 3, 15 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1153, op. 1, spr. 7, 68 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1154, op. 1, spr. 55, 2 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1162, op. 1, spr. 1, 82 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1175, op. 1, spr. 1, 228 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-2636, op. 1, spr. 2, 78 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-2636, op. 1, spr. 4, 73 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-2636, op. 1, spr. 6, 97 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-3948, op. 1, spr. 2, 67 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-4931, op. 1, spr. 1, 157 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-5013, op. 2, spr. 23126, 40 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. F-752, op. 1, spr. 78, 1 ark.

Zhyliuk, V. M. (2008). Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr. Rivne: Volynski oberehy. 308 s. [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystyskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky» (2015). *Uriadovyi portal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (data zvernennia: 18.04.2021). [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv represii komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv» (1991). *Uriadovyi portal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (data zvernennia 25.10.2023). [In Ukrainian].

Kovalchuk, I. V. (2012). Politychno-viiskovi i sotsialno-ekonomichni skladovi diialnosti OUN ta UPA na terytorii Zhytomyrskoi i zakhidnykh raioniv Kyivskoi oblasti (viiskova okruha «Tiutiunnyk») u 1941–1943 rr. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. 286 s. [In Ukrainian].

Reiestr rozsekrechenykh arkhivnykh fondiv Ukrainy. Mizharkhivnyi dovidnyk. T. 2. Kn. 1. (2009) / Uporiad. S. Zvorskyi, N. Khrystova. Kyiv. 536 s. [In Ukrainian].

Stelnykovych, S. V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystyskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok. 592 s. [In Ukrainian].

Stelnykovych, S. V. (2016). Natsystyskyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia y borotby (1941–1944 rr.). Dys. ... d-ra istorychnykh nauk: 07.00.01. Kyiv. 522 s. [In Ukrainian].

12 hrudnia 2012 roku v derzharkhivi oblasti vidbulosia ostannie zasidannia komisii shchodo rozsekrechennia arkhivnykh dokumentiv (2012). *Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti*. URL: <http://archive.zt.gov.ua/2016/03/29/12-грудня-2012-року-в-держархіві-області-від/> (data zvernennia: 15.01.2020). [In Ukrainian].

Lower, W. (2005). *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 307 p. [In English].

Stelnykovych S., Miakinchenko I. ZHYTOMYR REGION STATE ARCHIVES MATERIALS AS A SOURCE OF STUDY OF ZHYTOMYR AREA NAZI OCCUPATION

Abstract

The aim of the paper is to examine Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr area Nazi occupation. The

methodology of the research is based on general scientific and special historical methods, taking into account the basic principles of historical knowledge such as historicism, scientism, objectivity, and systemicity. The principles of historicism and scientism have allowed us to consider Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr Area Nazi Occupation in correlation with the events of 1941–1944. The principle of objectivity has helped to approach the outlined issues taking into consideration objective historical patterns with a critical analysis of Zhytomyr region State Archives materials. The system principle has allowed us to recreate a whole picture of Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr Area Nazi Occupation. **The novelty** of the paper is that it is the first comprehensive description of Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr Area Nazi Occupation. As a result, the authors come to the **conclusion** that the relevant Zhytomyr region State Archives materials can be divided into «occupation» (trophy) funds, the organisations and formations of the Soviet resistance movement fund, the fund of the Zhytomyr Regional Commission for Investigation of Nazi Crimes and determining the damage caused by the Nazis in Zhytomyr region in 1941–1944, archival collections' funds (present the history of the Nazi occupation of the region as additional), periodicals, brochures, leaflets, and photographs. These materials are the main source base for studying the Nazi occupation history of Zhytomyr region.

Key words: Zhytomyr Region State Archives Materials, Zhytomyr region, World War II, Nazi occupation, Holocaust, religious situation, resistance movement.

**Stelnykowycz S., Miakinczenko I. MATERIAŁY PAŃSTWOWEGO
ARCHIWUM OBWODU ŻYTOMIERSKIEGO JAKO ŹRÓDŁO BADANIA
OKUPACJI NAZISTOWSKIEJ REGIONU ŻYTOMIERSKIEGO**

Streszczenie

Celem pracy jest opracowanie materiałów Archiwum Państwowego Obwodu Żytomierskiego jako źródła badań nad okupacją hitlerowską regionu żytomierskiego. **Metodologia** badań naukowych opiera się na ogólnych metodach naukowych i specjalnych metodach historycznych z uwzględnieniem podstawowych zasad poznania historycznego. **Aktualność pracy polega na tym**, że po raz pierwszy materiały Archiwum Państwowego Obwodu Żytomierskiego zostały kompleksowo scharakteryzowane jako źródło opracowania historii okupacji hitlerowskiej obwodu żytomierskiego. Autorzy dochodzą do **wniosek**, że odpowiednie materiały Archiwum Państwowego Obwodu Żytomierskiego można podzielić na fundusze „okupacyjne” (trofealne); fundusz organizacji i formacji partyzantki radzieckiej; fundusz Żytomierskiej Obwodowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich, ustalenia

szkód wyrządzonych przez nich na terytorium obwodu żytomierskiego; zbiory archiwalne; fundacje, w których historia okupacji hitlerowskiej regionu została przedstawiona jako uzupełniająca; czasopisma, broszury, ulotki, fotografie. Materiały te stanowią główną bazę źródłową do opracowania historii okupacji hitlerowskiej obwodu żytomierskiego.

Wyrazy kluczowe: *Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego, obwód żytomierski, II wojna światowa, okupacja nazistowska, Holokaust, sytuacja religijna, partyzantka.*

Статтю надіслано до редколегії 27.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.11.2023 р.